

Pienet tuetut askeleet Heinolassa

”Pyritään yhdessä muuttamaan koko järjestelmän käytäntöjä, ei pelkästään yksilön tasolla”

Tuen käsikirja

Työryhmä: Riitta Hellsten, Tuisku Laukka, Mariia Makkonen, Hanna Salonen sekä Johanna Tuhkanen.

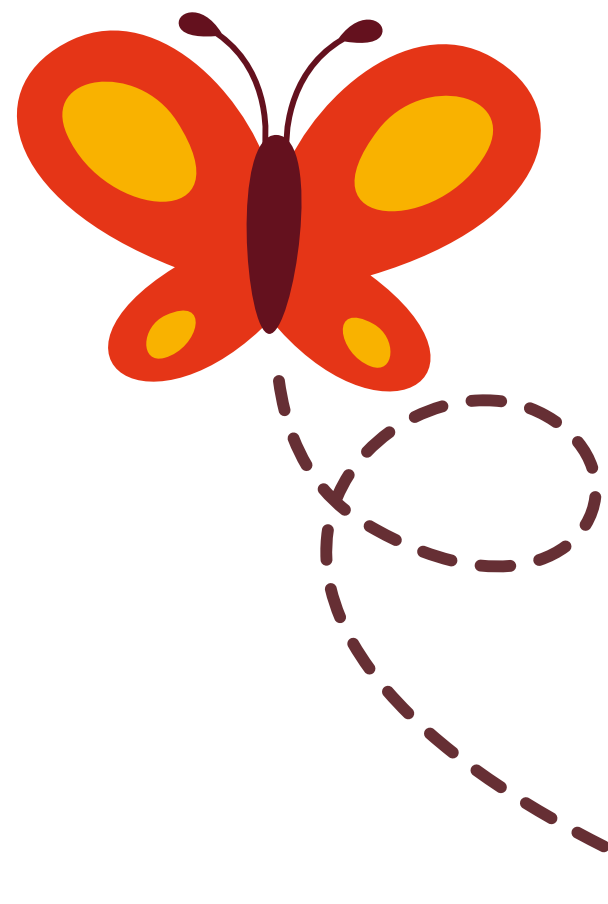
PIENI KAUPUNKI, ISO ELÄMÄ

Heinola

Sisällysluettelo

1. Johdanto	4
2. Termit	5
2.1. Inkluisio	5
2.2. Integraatio	7
2.3. Osallisuus	7
3. Kolmitasoinen tuki	8
3.1. Yleinen tuki	9
3.2. Tehostettu tuki	10
3.3. Eriytynyt tuki	10
4. Tuen muodot	11
4.1. Pedagoginen tuki	11
4.2. Rakenteellinen tuki	11
4.3. Hoidollinen tuki	11
4.4. Prosessikaavio tuen eri tasoilla liikkumisesta	12
4.5. Monialainen yhteistyö tuen toteuttamisessa	13
4.6. Perhekoordinaattori	13
4.7. Tuen vuosikello	14
5. Menetelmiä tuen toteuttamiseen	15
5.1. Sosioemotionaalisten taitojen tukeminen	15
5.2. Kielellisten taitojen tukeminen	16
5.3. Itsesäätelytaitojen tukeminen	17
5.4. Motoristen taitojen tukeminen	18
5.5. Rauhoittumisen taitojen tukeminen	19
5.6. Leikin tukeminen ja ohjaaminen	21
5.7. Inklusiivinen leikkikulttuuri	21
6. Materiaalipankki	22
6.1. Tsekkauslista yleisestä tuesta	22
6.2. Kohtaamisen bingo	23
6.3. ICF-lomake varhaiskasvatuksen henkilöstölle havainnoinnin tueksi	24
7. Lopuksi	27
Lähteet	28

1. Johdanto

Heinolan varhaiskasvatustyötä ohjaavat useammat lait ja säädökset sekä Heinolan kaupungin ohjeet ja arvot.

”Heinolan arvoja ovat välittäminen, uudistuminen ja tuloksellisuus. Kaupunki kehittyä ja kehittää näiden arvojen mukaisesti. Arvot näkyvät päivittäisessä työskentelyssä ja päätöksenteossa: Välittämisellä tarkoitamme sitä, että Heinolassa me kohtaamme, kysymme, kerromme ja kuuntelemme. Teemme yhdessä ja arvostamme toisiamme. Uudistumisella haastamme itseämme ajattelemaan toisin. Kokeilemme, kehitämme ja kannustamme. Haluamme parempaa, emme roiku menneessä vaan katsomme tulevaan. Tuloksellisuus ilmenee siten, että toimimme tavoitteellisesti. Pohdimme, pistämme töpinäksi ja saamme asioita aikaan. Olemme johdonmukaisia”
(Heinolan kaupunki, 2023).

Välittäminen

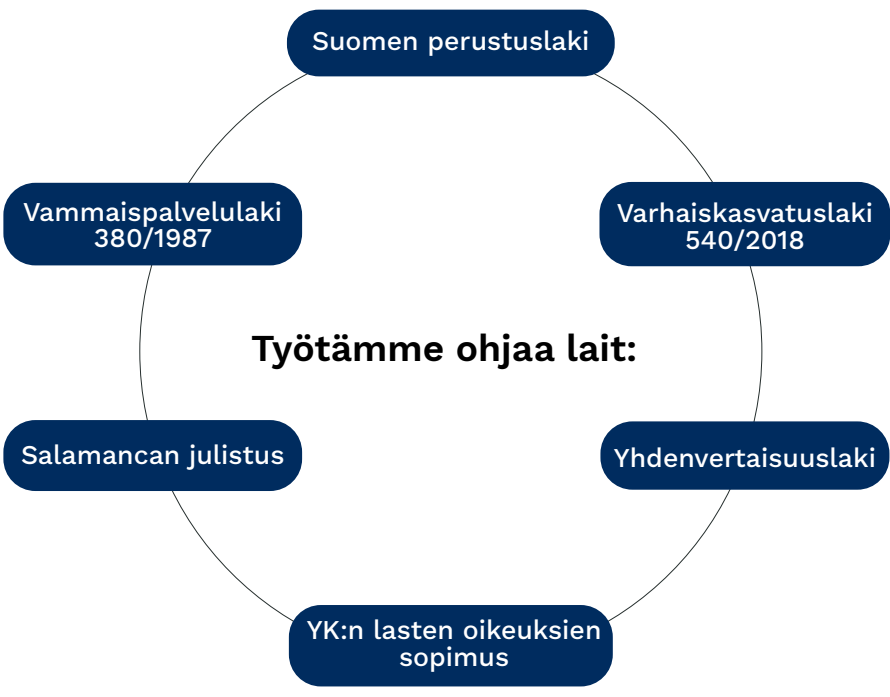
- Välittäminen pitää sisällään koko työyhteisön, tiimin ja koko lapsiryhmän toimivan vuorovaikutuksen. Tiimin ollessa yhteisöllinen sekä välittävä, on jokaisella oikeus ja mahdollisuus olla oma itsensä, käyttää vahvuuksiaan ja heillä on koko tiimin tuki.
- Arvostus on kaikkien oikeus. Kohtaaminen sekä kuulluksi tuleminen liittyy myös vahvasti työn imuun ja työhön sitoutumiseen.
- Lapsiryhmässä on lisäksi kokemus siitä, että jokainen lapsi saa harjoitella sitä, mikä tällä hetkellä haastavampaa, ilman pelkoa leimautumisesta sekä tunne siitä, että he tulevat aidosti kohdatuksi.

Uudistuminen

- Uudistuminen näkyy varhaiskasvatuksessa siten, että työntekijöillä sekä lapsilla on rohkeus kokeilla uutta, ilman pelkoa epäonnistumisesta, sillä itsensä kehittäminen vaatii harjoittelua.
- Kokemuksista oppiminen sekä aito reflektointi ja toiminnan mukauttaminen joustavasti.
- Uudistuminen pitää myös sisällään lapsista lähtöisen luovuuden keksiä yksilölle ja ryhmälle sopivia toimintatapoja.

Tuloksellisuus

- Tuloksellisuus näkyy riittävän oikea-ajaisena tukena lapsella, sillä se mahdollistaa osallisuuden sekä oppimisen lapsen omassa lapsiryhmässä.
- Varhaisessa vaiheessa tuen saaminen vähentää mahdollisesti tuen määrää tulevaisuudessa.
- Johdonmukaisuus sekä ennakointi on vahvasti varhaiskasvatuksen arjessa.

Yllä mainittujen arvojen toteutuminen mahdollistaa myös henkilöstön pysyvyyden, sillä näiden toimien kautta sitoutuminen työhön lujenee entisestään. Näiden lisäksi varhaiskasvatuksen työntekijöitä ohjaavat vieressä näkyvät lait, jotka velvoittavat toteuttamaan inklusiivista varhaiskasvatusta.

2. Termit

Inklusio

- Kaikki lapset hyväksytään yksilöllisine ominaisuuksineen ja heitä arvostetaan sekä tuetaan kasvussa ja kehityksessä. Kaikkien lasten oikeus samoihin palveluihin sekä opetukseen.
- Toiminnan riittävä resursointi ja esteettömyyden (niin fyysisen kuin henkisenkin) huomioiminen on tarpeellista.
- Inklusio tulee ottaa toiminnan suunnittelun keskiöön.

Integraatio

- Integraatio jaetaan usein kolmeen eri tasoon; fyysinen integraatio, toiminnallinen integraatio sekä sosiaalinen osallisuus.
- Fyysinen integraatio = tuki toteutetaan lapsen omassa ryhmässä osana ryhmän pedagogista toimintaa, joka lisäksi pitää sisällään toiminnallisen integraation.
- Sosiaalista osallisuutta tuetaan pedagogisin menetelmin vertaisryhmässä; pienryhmin, leikkiryhmin, avustajan läsnäololla sekä varhaiskasvatuksen erityisopettajan pienryhmien kautta.

Osallisuus

- Lapsi saa tuen omassa varhaiskasvatusrhythmissään.
- Pienryhmätoiminta lisää lapsen osallisuutta sekä vahvistaa tuen saamista.
- Pedagogiikka suunnitellaan lapsia osallistavaksi ja heidän mielenkiinnonkohteitansa hyödyntäen.
- Avustajan sijoittuminen lapsiryhmään tukee myös lasten osallisuutta sekä varhaiskasvatuksen erityisopettajan käynnin ryhmässä.

2.1 Inklusio

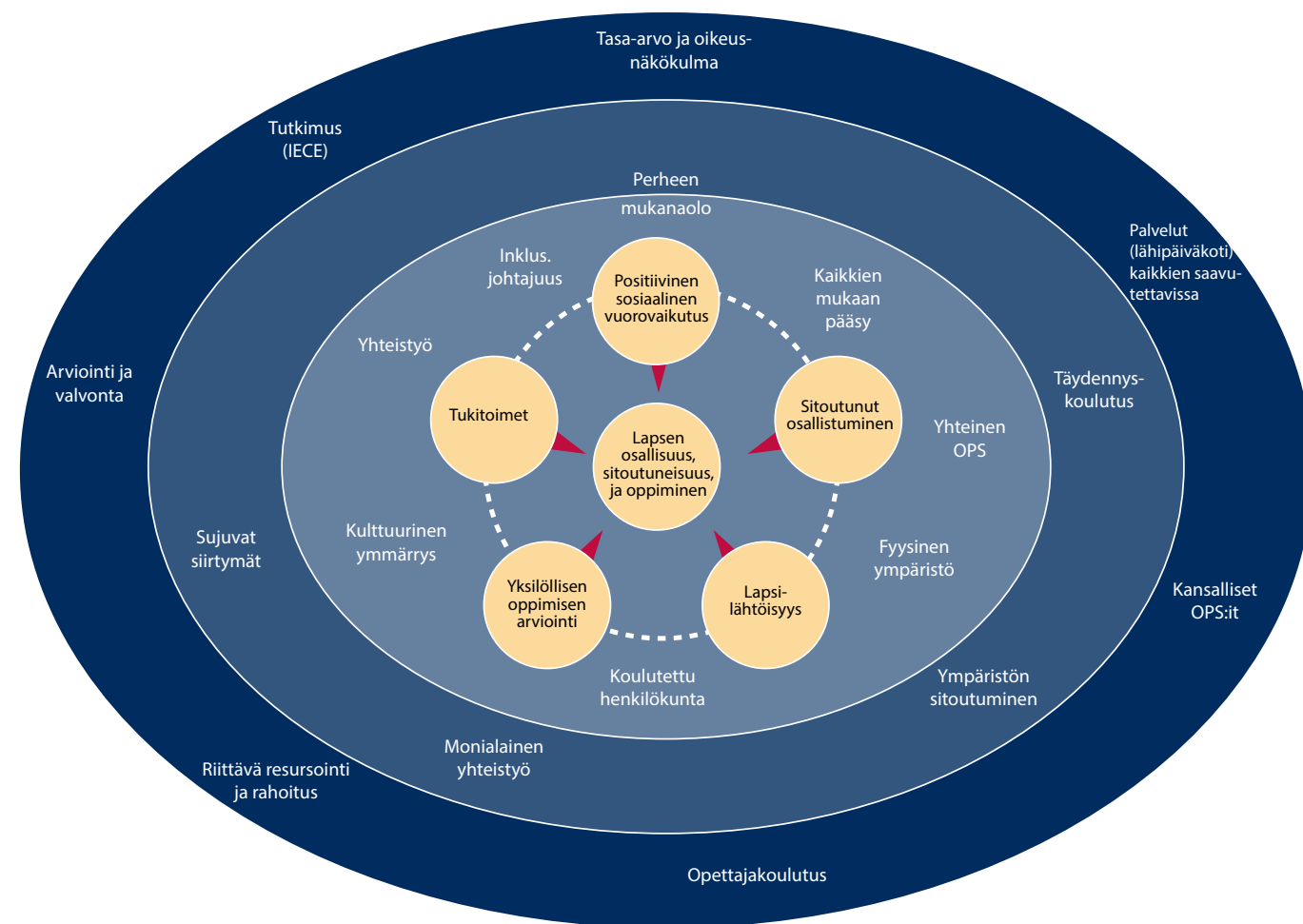
Inklusio on opetuksen kehittämistä, yhteisöllisyyden edistämistä ja kaikkia lapsia hyödyttävien pedagogisten toimintatapojen käyttöä arjessa. Moniammatillinen yhteistyö neuvolan, toimintaterapeuttien, psykologien, puheterapeuttien sekä perhakoordinaattorin kanssa on tärkeää. Inklusion lähtökohtana on kuitenkin peruspedagogiikka. Inklusion tavoitteena on, että kaikki lapset hyväksytään yksilöllisine ominaisuuksineen ja heitä arvostetaan sekä tuetaan kasvussa ja kehityksessä (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2021).

Heinolan varhaiskasvatussuunnitelman painopisteet ovat positiivisessa pedagogiikassa, myötätuntokasvatuksessa, trauma- sekä neuropsykiatrisessa tietoisuudessa sekä liikuntakasvatuksessa. Varhaiskasvatussuunnitelma on tehty vahvassa yhteistyössä, jossa moniammatillisuus näkyy sekä lapsen ääni tulee kuuluviin, sillä lapset ja vanhemmat on osallistettu sen tekemiseen. (Opetushallitus: Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022; Heinolan kaupungin varhaiskasvatussuunnitelma 2022).

Inklusiivista varhaiskasvatusta voi kuvata laadukkaaksi, inklusion aatejärjestelmään pohjautuvaksi kasvatukseksi ryhmän kaikille lapsille. Inklusiivisuus tulisi mieltää toimintaa ohjaavana holistisena arvoperustana ja toiminnan järjestämisen periaatteena. Inklusio on kaikkien lasten oikeus samoihin palveluihin sekä opetukseen. Kaikkia lapsia koskevat yhtäläiset oikeudet, tasa-arvo, yhdenvertaisuus, syrjimättömyys, moninaisuuden arvostaminen, sosiaalinen osallisuus sekä yhteisöllisyys. Yksilöllisistä ominaisuuksistaan, oppimisvalmiuksistaan tai erilaisista taustoistaan riippumatta kaikki lapset toimivat ja ovat osallisia samassa ryhmässä sekä ovat yhteisönsä jäseniä. Kaikki lapset ovat arvostettuja omana itsenään. Olennaista on kiinnittää huomiota toiminnan riittävään resurssointiin ja varhaiskasvatusympäristössä olevien erilaisuutta ja poissul-

kemisen kulttuuria aiheuttavien tekijöiden poistamiseen. Esteettömyyden (niin fyysisen kuin henkisenkin) huomioiminen on tarpeellista (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

Inklusio vaatii toiminnan suunnittelua sekä pedagogisia järjestelyitä, joten varhaiskasvatuksen opettajien suunnittelu-aika on avaintekijä inklusion toteutumisessa. Tiimin kanssa pidettävät säännölliset palaverit edistävät myös inklusiivisempaa varhaiskasvatusta. Varhaiskasvatus osallistaa myös neuvolaa sekä perhekoordinaattoria vahvasti yhteistoimintaan. Perhekoordinaattori onkin tuttu näky päiväkodeissa. Hän tekee myös kotikäyntejä perheiden niin halutessa. Heinolassa on oma ”vasupohja”, johon kirjataan tarkasti lapsen vahvuudet sekä tavoitteet tulevalle toiminnalle. Lisäksi monikielisyysuunnitelma tehdään kaikille suomi toisena kielenä -lapsille (S2) sekä monikielisten perheiden lapsille.

European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Inklusiivisen varhaiskasvatuksen ekosysteemin malli. OPH (2017)

2.2. Integraatio

Integraatio jaetaan usein kolmeen eri tasoon; fyysinen integraatio, toiminnallinen integraatio sekä sosiaalinen osallisuus (Pihlaja, 2003; Pihlaja, 2021). Heinolassa fyysinen integraatio näkyy siten, että tuki toteutetaan lapsen omassa ryhmässä osana ryhmän pedagogista toimintaa, joka lisäksi pitää sisällään toiminnallisen integraation. Sosiaalista osallisuutta tuetaan pedagogisin menetelmin vertaisryhmässä; pienryhmin, leikkiryhmin, avustajan läsnäololla sekä varhaiskasvatuksen erityisopettajan pienryhmien kautta.

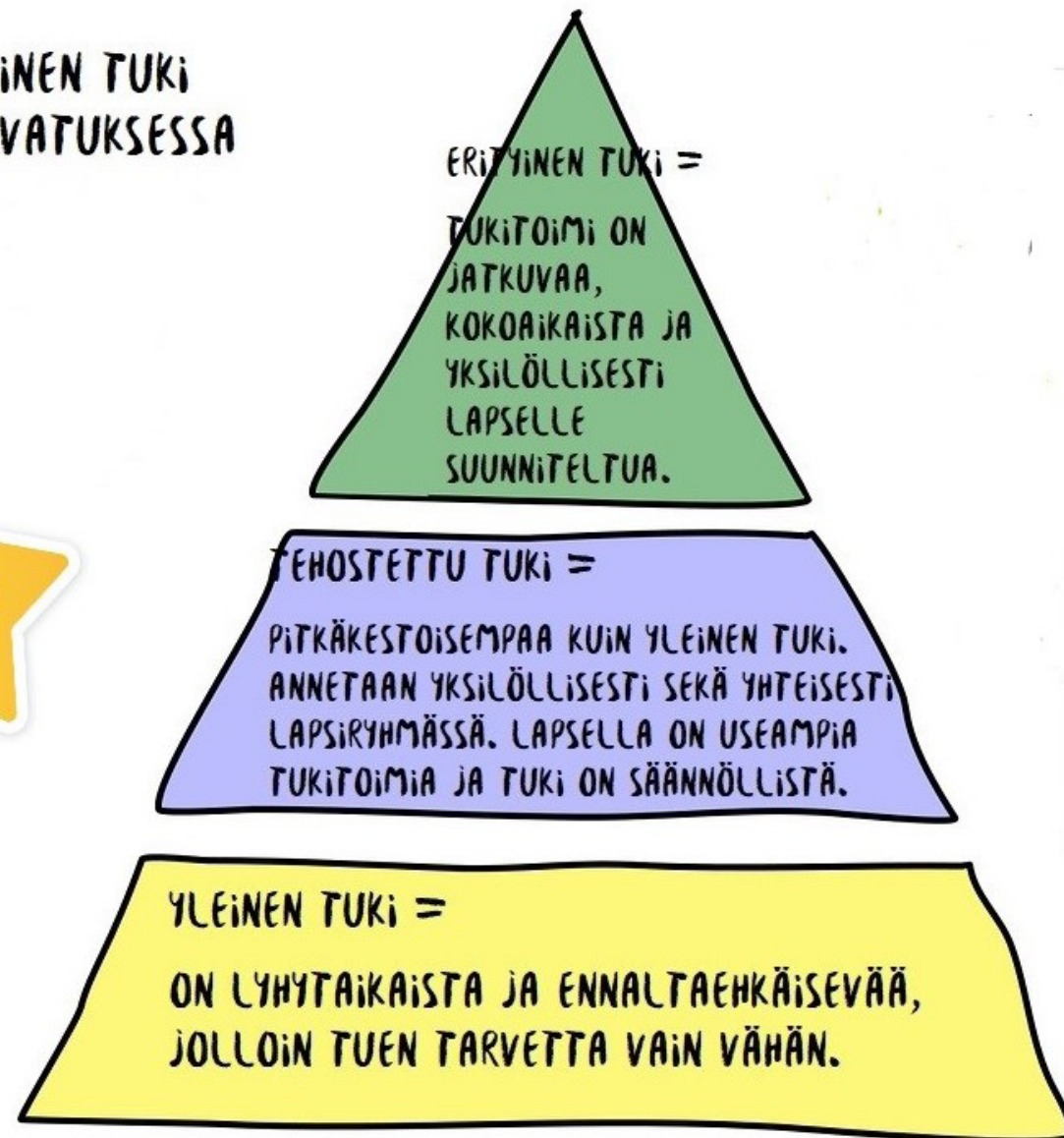
2.3. Osallisuus

Heinolassa osallisuus näkyy siten, että lapsi saa tuen omassa varhaiskasvatusryhmässään. Lisäksi ryhmissä kommunikaation tukemisenä käytetään kaikkia lapsia hyödyttäviä kuvatukea sekä tukiviittomia. Pienryhmätoiminta lisää lapsen osallisuutta sekä vahvistaa tuen saamista. Pedagogiikka itsessään suunnitellaan lapsia osallistavaksi ja heidän mielenkiinnonkohteitansa hyödyntäen. Lapsien aloitteita, näkemyksiä sekä mielipiteet tulevat kuulluksi ja otetaan huomioon toiminnan suunnittelussa sekä vapaassa leikissä. Avustajan sijoittuminen lapsiryhmään tukee myös lasten osallisuutta sekä varhaiskasvatuksen erityisopettajan käynnit ryhmässä. Tämän lisäksi perhekoordinaattori jalkautuu ryhmiin tarvittaessa.

3. Kolmitasoinen tuki

KOLMITASOINEN TUKI VARHAISKASVATUKSESSA

Lapsen tukea vahvistava muutos varhaiskasvatuslakiin tuli voimaan 1.8.2022. Kolmitasoinen tuki pitää sisällään yleisen tuen, tehostetun tuen sekä erityisen tuen. Varhaiskasvatuslaissa (540/2018) mainitaan pedagogiset, rakenteelliset ja hoidolliset tuen muodot (15 b §). Kaikki tuen muodot ovat käytettävissä yleisessä, tehostetussa ja erityisessä tuessa. Tukimuotojen määrä ja intensiteetti vahvistuvat tehostetussa ja erityisessä tuessa (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

Pedagogisia tuen muotoja ovat esimerkiksi varhaiskasvatuksen toistuvien toimintojen ja struktuurin luominen lapsen päivän rakenteeseen (esim. aamupiirissä kuvien käyttö, pienryhmätoiminta) sekä sensitiiviset ja saavutettavat vuorovaikutus- ja kommunikointitavat (kuvien käyttö, leikkitaulujen ym. hyödyntäminen). Lapsen tarpeisiin

vastaamisen edellyttämät yhteiset pedagogiset toimintatavat ja -menetelmät, jotka kasvatushenkilöstö on sopinut yhdessä ovat myös oleellinen osa pedagogista tukea. Pedagogisena tukimuotoja ovat myös toiminnan suunnittelu, havainnointi, dokumentointi ja arviointi sekä erityisopettajan antama opetus ja konsultaatio.

Rakenteellisia tuen muotoja puolestaan ovat henkilöstön osaamisen lisääminen (esim. koulutusten avulla), henkilöstöresurssin lisääminen lapsiryhmään, henkilöstörakenteen tarkastelu ja lapsimäärän pienentäminen lapsiryhmässä. Rakenteellisia tuen muotoja ovat lisäksi varhaiskasvatukseen osallistumisen edellyttämät tulkitsemis- ja avustamispalvelut tai apuvälineiden käyttäminen. Hoidolliset tukitoimet ovat keinoja, joilla vastataan lapsen sairaanhoidollisiin, perushoitoon, hoivaan ja avustamiseen liittyviin tarpeisiin (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

3.1. Yleinen tuki

Yleinen tuki tarkoittaa lyhytaikaista tukea kohdistuen yleensä yhteen asiaan (esim. kuvien käyttö tietyissä tilanteissa). Yleiseen tukeen liitetään kaikille lapsille yhteiset pedagogiset käytänteet, kuten aamupiirissä kuvien käyttö päiväjärjestyksen hahmotamisen avuksi. Jollekin lapselle kuva voidaan antaa sen lisäksi käteen toiminnanohjauksen tueksi, jotta lapsi tietää, mihin on seuraavaksi siirtymässä. Hallintopäätös yleiseen tukeen tehdään ainoastaan tukipalveluista kuten apuvälineet tai tulkitsemispalvelut (Lukkarinen, 2022). Myös erityisopettajan antamasta opetuksesta tai konsultaatiosta joko yksilö- tai ryhmäopetuksena on tehtävä hallintopäätös.

Opetus- ja kulttuuriministeriö (2022) avaa yleistä tukea osana laadukasta pedagogiikkaa varhaiskasvatuksessa. Kaikki varhaiskasvatuksen lapset saavat yksilöllisesti tarvitsemaansa tukea. Pedagogiset, rakenteelliset ja hoidolliset tuen muodot sekä yhteistyömuodot ja konsultointiavut ovat käytettävissä myös yleisessä tuessa. Yleisessä tuessa korostuu ennaltaehkäisy sekä varhainen tuki. Lapsen saadessa tukea kasvuun, kehitykseen ja oppimiseen varhain ei haasteet pääse kasautumaan ja moninkertaistumaan (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

Lapsi voi tarvita yksilöllistä tukea, esim. kielliseen kehitykseen, itsesäätelytaitoihin (siirtymätilanteissa, leikeissä, vuorovaikutustilanteissa), sosioemotionaalisiin taitoihin. Yleisessä tuessa tuki on intensiteetiltään matalampaa kuin tehostetussa tai erityisessä tuessa. Tuki on pääsääntöisesti lyhytkestoista tai määräaikaista. Tukea annetaan niin kauan, kuin on tarpeellista. Tukiviittomien tai kuvatuken käyttö toiminnanohjauksen tukena voi olla pitkäkestoista ja silti yleistä tukea (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

3.2. Tehostettu tuki

Tehostettu tuki on Intensiteetillä voimakkaampaa ja pitkäkestoisempaa tukea kuin yleinen tuki. Tehostettua tukea annetaan yksilöllisesti ja yhteisesti silloin kun yleinen tuki ei riitä. Tällöin lapsella on yleensä useampia tuen tarpeita, esim. tarvitsee aikuisen vierelleen aamupiirissä/ruokailussa/lepoa hetkellä ja lisäksi kuvatuki sekä vahva ohjaus siirtymissä. Tuen saamisen tulee olla säännöllistä. Tehostetusta tuesta tehdään hallintopäätös ja sitä varten kuullaan huoltajia. Tavoitteet pedagogiselle toiminnalle kirjataan ylös, sillä tehostettu tuki velvoittaa tuen toteutumisen dokumentointia ja se tulee ottaa huomioon toimintaa suunnitellessa sekä toteuttaessa (Lukkarinen, 2022). Tehostettu tuki voi olla lyhyttai pitkä-aikaista ja sitä annetaan niin kauan kuin lapsi sitä tarvitsee. Tehostetussa tuessa tukitoimet ovat säännöllisiä ja samanaikaisesti voi toteutua useita eri tukitoimia. Tehostetun tuen aloittaminen ei edellytä diagnoosia. Tehostetusta tuesta ja sen aikana tarvittavista tukipalveluista tehdään aina hallintopäätös (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

3.3. Erityinen tuki

Erityinen tuki on kokoaikaista ja yksilöllisesti suunniteltua tukea lapselle. Erityisestä tuesta tehdään myös hallintopäätös, jossa mainittana tarkasti tuen muodot, sen järjestämispaikka sekä tukipalvelut. (Lukkarinen, 2022).

Erityinen tuki on vahvin varhaiskasvatuksen tukimuoto. Erityistä tukea annetaan, mikäli tehostettu tuki ei ole riittävää, tai kun lapsi tarvitsee sitä vammasta, sairaudesta, kehityksen viivästyelmästä tai muusta merkittävästä toimintakykyä alentavasta oppimisen ja kehityksen tuen tarpeesta johtuen. Tukitoimet suunnitellaan aina lapsikohtaisesti. Erityinen tuki on jatkuvaa ja kokoaikaista tuen tarvetta, jonka aikana on käytössä useita eri tukimuotoja sekä tukipalveluita. Erityisen tuen aloittaminen edellyttää diagnoosin tai kuntoutustarpeen. Erityisestä tuesta ja sen aikana tarvittavista tukitoimista tehdään aina hallintopäätös (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

4. Tuen muodot

Pedagogiset tuen muodot	Rakenteelliset tuen muodot	Hoidolliset tuen muodot
- selkeä ja ennakoiva päivärhythmi - sensitiiviset vuorovaikutustavat - kommunikaatiomenetelmät (mm. kuvat, viittomat) - pedagogiset toimintatavat (mm. pienryhmätoiminta) - toiminnan suunnittelu, havainnointi, dokumentointi ja arviointi	- henkilöstön osaamisen lisääminen (mm. koulutukset) - henkilöstön mitoittamiseen / rakenteeseen liittyvät ratkaisut (veo:n palvelut) - tulkitsemis- ja avustamispalvelut - esteettömyyden huomioiminen	- menetelmät ja toiminnot, joilla vastataan lapsen terveyden hoidolliseen tarpeeseen, hoivaan ja avustamiseen (mm. lääkitykseen, ruokavalioon ja liikkumiseen liittyvät tarpeet)

4.1. Pedagoginen tuki

Pedagogisia tuen muotoja ovat esimerkiksi varhaiskasvatuksen toistuvien toimintojen ja struktuurin luominen lapsen päivän rakenteeseen (aamupiirissä kuvien käyttö, pienryhmätoiminta) sekä sensitiiviset ja saavutettavat vuorovaikutus- ja kommunikoitavat (kuvien käyttö, leikkitaulujen ym. hyödyntäminen arjessa). Lapsen tarpeisiin vastaamisen edellyttämät yhteiset pedagogiset toimintatavat ja -menetelmät (kasvatushenkilöstön yhdessä sopimat). Pedagogisena tukimuotona voidaan pitää myös toiminnan suunnittelua, havainnointia, dokumentointia ja arviointia sekä erityisopettajan antamaa opetusta ja konsultaatiota (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

4.2. Rakenteellinen tuki

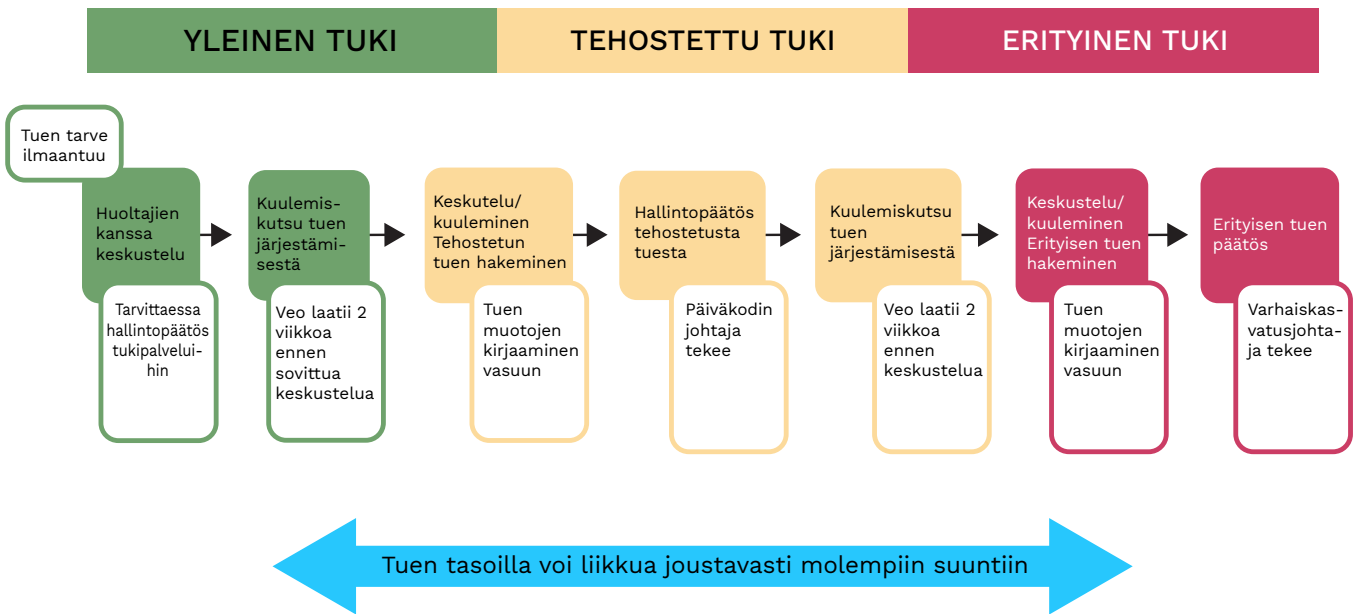
Rakenteellisia tuen muotoja puolestaan ovat esimerkiksi henkilöstön osaamisen lisääminen (mm. koulutusten avulla), henkilöstöresurssin tarkastelu ja/tai henkilöstörakenteen tarkastelu ja lapsimäärän pienentäminen lapsiryhmässä. Rakenteellisia tuen muotoja ovat lisäksi varhaiskasvatukseen osallistumisen edellyttämät tulkitsemis- ja avustamispalvelut tai apuvälineiden käyttäminen (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

4.3. Hoidollinen tuki

Hoidolliset tukitoimet ovat keinoja, joilla vastataan lapsen sairaanhoidollisiin, perushoitoon, hoivaan ja avustamiseen liittyviin tarpeisiin (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2022).

4.4. Prosessikaavio tuen eri tasoilla liikkumisesta

Lapsen tuki järjestetään yleisenä, tehostettuna tai erityisenä tukena inklusiivisten periaatteiden mukaisesti.

YLEINEN TUKI	TEHOSTETTU TUKI	ERITYINEN TUKI
• Yleinen tuki kuuluu kaikille • Toteutetaan osana perustoitumintaa • Yksittäiset, lyhytkestoiset tukimuodot Pedagoginen keskustelu ja havainnointi huoltajien kanssa (kasvatuksen ja opetuksen järjestämisestä sovitut periaatteet ja menetelmät) Tarvittaessa päiväkodin johtajan erillinen hallintopäätös tukipalveluista (kuten tulkitsemis- ja avustajapalvelut, apuvälineet) Lapsen varhaiskasvatussuunnitelma (vasu): • Laaditaan jokaiselle lapselle, jotta voidaan turvata lapselle suunnitelmallinen ja tavoitteellinen hoito, kasvatus ja opetus. • Suunnitelmassa yhdistyvät vanhempien ja henkilöstön jaetut havainnot ja tiedot lapsesta	• Yksilöllisesti ja yhteisöllisesti suunniteltu • Perustuvat yleisen tuen menetelmiin, mutta ovat suunnitelmallisempia, säännöllisempiä, pidempiaikaisia ja moninaisempia kuin yleisessä tuessa Pedagoginen keskustelu ja havainnointi huoltajien kanssa Lapsen kanssa työskentelevien yhteistyötahojen (kuten neuvola, terapeutit, psykologi) kanssa käytävä pedagoginen keskustelu ja konsultointi. Päiväkodinjohtajan hallintopäätös tehostetusta tuesta Lapsen varhaiskasvatussuunnitelma tehostetussa tuessa • Vasuun kirjataan tuen taso, tukitoimenpiteet ja niiden toteuttaminen sekä tavoitteet, joilla lapsen kasvua ja oppimista sekä hyvinvointia voidaan tukea • Säännöllinen seuranta ja arviointi	• Suunnitellaan yksilöllisesti • Käytettävissä kaikki tukimuodot • Jatkuva ja kokoaikaista Pedagoginen keskustelu ja havainnointi huoltajien kanssa Moniammatillinen pedagoginen keskustelu ja havainnointi yhteistyössä huoltajien kanssa. Varhaiskasvatusjohtajan hallintopäätös erityisestä tuesta Lapsen varhaiskasvatussuunnitelma erityisessä tuessa • Vasuun kirjataan tuen taso, tukitoimenpiteet ja niiden toteuttaminen sekä tavoitteet, joilla lapsen kasvua ja oppimista sekä hyvinvointia voidaan tukea • Säännöllinen seuranta ja arviointi

4.5. Monialainen yhteistyö tuen toteuttamisessa

Heinolassa joka päiväkodille on nimetty oma vastuuterveystenhoitajansa neuvolan toimesta, jolta voi kysyä konsultaatioapua tai jalkautumista vanhempainiltoihin. Sen lisäksi jokaisella lapsella on oma terveydenhoitajansa, joka tarpeen mukaan myös voi osallistua lapsen vasukeskusteluihin. Neuvolan sekä varhaiskasvatuksen kanssa vahvaa yhteistyötä tekee perhekoordinaattori.

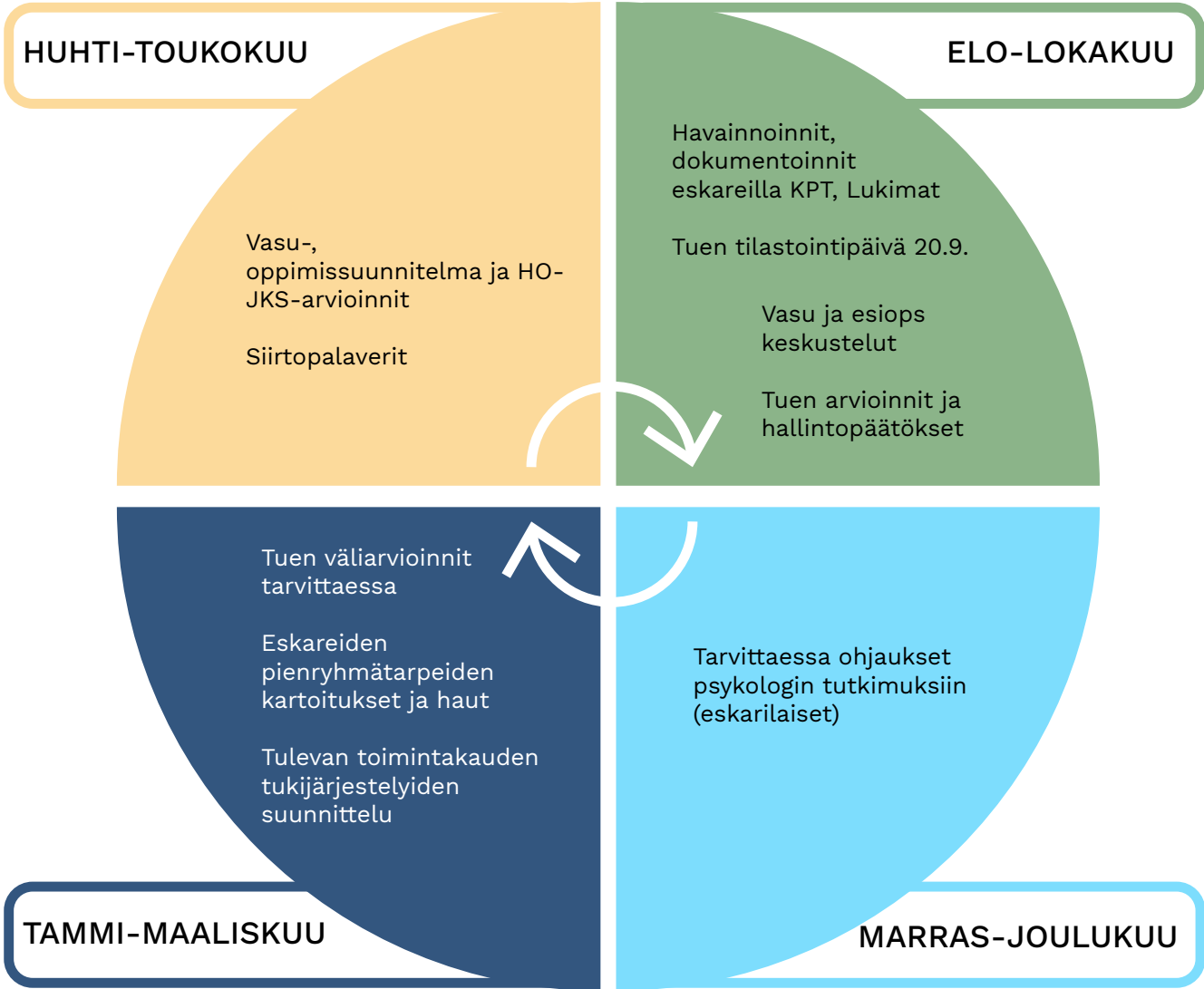
4.6. Perhekoordinaattori

Heinolassa on myös perhekoordinaattorin palveluita tarjolla perheille. Varhaiskasvatuksen perhekoordinaattorin palvelut on tarkoitettu alle kouluikäisille lapsille sekä heidän perheilleen. Kyseessä on varhainen sekä matalan kynnyksen palvelu, joka on perheille ilmainen ja sen saa ilman lähetettä. Perhekoordinaattori keskittyy koko perheen hyvinvointiin ja tukee vanhemmuudessa. Sen lisäksi palvelu räätälöidään perheen tuen tarpeiden mukaan. Perhekoordinaattori auttaa lapsiperhearjen solmukohtissa sekä kriisitilanteissa. Perhekoordinaattori kuvaileekin työtötään perhe- sekä ratkaisukeskeiseksi. Palvelua on saatavilla nopeasti ja joustavalla aikataululla.

Perhekoordinaattorin työnkuvaan kuuluu vahvasti myös verkostotyöskentely eri toimijoiden välillä. Perhekoordinaattori tekee yhteistyötä Heinolan päiväkotien, perhepäivähoidon, varhaiskasvatuksen erityisopettajien, neuvolan henkilöstön sekä mahdollisten kolmannen sektorien toimijoiden kanssa tarpeen mukaan. Verkostotyöskentelyssä huomioidaan salassapitovelvollisuus eri toimijoiden välillä

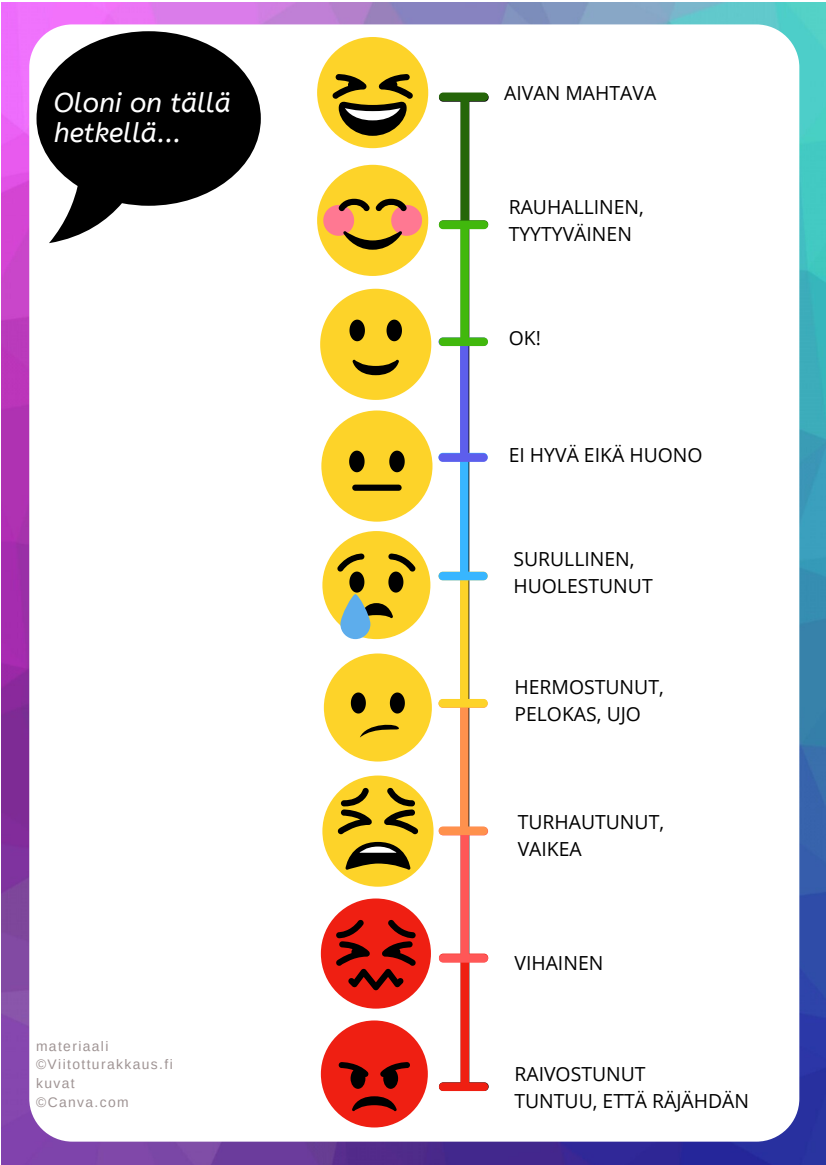
4.7. Tuen vuosikello

5. Menetelmiä tuen toteuttamiseen

Lisää materiaalia löytyy TEAMS:istä Varhaiskasvatuksen materiaalipankki. Hyviä nettisivuja myös ovat; viitotturakkaus.fi; papunet.fi; vaestoliitto.fi; valteri.fi; sekä mieli.fi.

5.1. Sosioemotionaalisten taitojen tukeminen

Kasvattajien kohtaamisen taidot sekä myötätuntoinen suhtautuminen lapsiin vaikuttavat vahvasti lasten sosioemotionaalisten taitojen kehittymiseen. Tästä syystä on tärkeää, että kasvattajat sijoittuvat lasten lähelle ja ovat heidän saatavilla. Sosioemotionaalisia taitoja tulee harjoitella, joten lapsia tulee neuvoa, kuinka toisten kanssa toimitaan sekä kuinka suhteita luodaan ja ylläpidetään. Lapsille tulee järjestää monipuolisia tilaisuuksia keskinäiseen vuorovaikutukseen ja lasten välisiä vuorovaikutussuhteita tulee tukea. Aikuinen voi toimia leikissä mahdollistajana ja auttaa ylläpitämään leikkiä. Pienryhmät ovat hyvä tapa edistää lasten välisten suhteen luomista ja

leikkitauluja voi myös hyödyntää arjessa. Lapsille on tärkeää päästä harjoittelemaan turvallisesti sosioemotionaalisia taitojaan. Aikuisen läsnäololla on merkittävä vaikutus lasten vuorovaikutuksen onnistumiseen.

Tunnekasvatus on tärkeää sosioemotionaalisten taitojen tukemisessa. Tunteita opetellaan nimeämään ja pohditaan, miten lapsi itse haluaisi tulla lohdutetuksi (kuvat eri tavoista ovat hyödyllisiä esimerkkejä). Myös empatiaan on tärkeä kiinnittää huomiota ja sitä voidaan harjoitella tunnepuheen, kirjojen sekä esimerkin avulla. On tärkeää nimenä lapsille tunteita sekä tulkita niitä. Sallimalla tunteet luodaan turvallinen ilmapiiri tunteiden ilmaisulle. Tunnereaktioita voi lasten kanssa opetella ennakoimaan, jotta niiden ilmaisu muuttuisi rakentavammaksi. Leikkitaidot ovat merkittävä osa sosioemotionaalisia taitoja. Aikuiset tukevat lasten liittymistä leikkeihin ja havainnoivat sitä, jotta lapset pääsevät leikeissään kokeilemaan monipuolisesti erilaisia rooleja. Lapsia myös opetetaan tunnistamaan ystävyyttä ja kaveruutta osoittavia merkkejä. Kasvattajat kehuvat ja kiittävät lapsia, kun he auttavat toisia, toimivat yhteistyössä, pyytävät kaveria leikkiin, puolustavat toisia, jakavat leluja ja myötäelävät vertaistensa kanssa. Huomaamalla hyvää - se kasvaa entisestään. Tähän voi myös kehittää erilaisia ideoita (esim. koko ryhmä kerää 100 tarraa yhteiseen tauluun olemalla hyvä ystävä, jonka jälkeen pidetään ystävyyden juhlat). Kilpailun sijaan edistetään hyvää yhteistyötä, joten vastakkainasettelua tulee välttää. Viestimällä, että yhdessä tehdään ja kaikki harjoittelevat samaa, ilmaistaan, että kaikki ryhmän jäsenet hyväksytään omana itsenään.

Lapset ottavat kasvattajista paljon mallia ja tästä syystä on merkityksellistä huomioida myös oma käytös; kuinka minä puhun työkavereille, kuinka kohtaan muut, kuinka lohdutan ja kuinka sanoitan omia tunteitani. Hyvä tiimihenki luo turvaa myös ryhmän lapsille, jonka lisäksi se myös edistää työssä jaksamista sekä hyvinvointia. Yhteisten pelisääntöjen luominen lasten kanssa on hyvä keino opettaa sosioemotionaalisia taitoja sekä tunteista puhumista. Ryhmässä on tärkeää huomioida kaikki hyvä käyttäytyminen ja antaa siitä myönteistä palautetta. Lapset oppivat, että tekemällä hyvää siitä myös seuraa hyvää. Tunnekasvatusta edistetään erilaisin tavoin esim. hyödyntämällä tunnekirjoja, tunnekerhoja pitämällä, tunnetaitoharjoituksia tehden, tietoisuusharjoituksin, sadutuksella, tekemällä tunneseinän lapsiryhmän kanssa, katsomalla videoita tunteista, nimeämällä, oman esimerkin avulla, vertaisoppimisen kautta sekä leikin avulla. Kaikki nämä ovat hyvin keinoja, mutta myös keskustelulle ja jälkipurkuun tulee jättää tilaa.

5.2. Kielellisten taitojen tukeminen

Varhaiskasvatuksen tehtävä on vahvistaa lasten kielellisten taitojen ja valmiuksien sekä kielellisen identiteetien kehittymistä. Kielellistä identiteettiä voi pyrkiä vahvistamaan esimerkiksi aamupiirissä opettelemalla erilaisia tervehdyksiä kaikilla niillä

kielillä, mitä lasten perheissä puhutaan. Kielen ja vuorovaikutuksen avulla lapsi ottaa haltuun erilaisia tilanteita ja asioita, ilmaisee itseään ja hankkii tietoa sekä ymmärtää ympäröivää maailmaa.

Kielellisten taitojen ja valmiuksien keskeiset osa-alueet ovat:

- vuorovaikutustaidot
- kielen ymmärtämisen taidot
- puheen tuottamisen taidot
- kielen käyttötaidot
- kielellinen muisti ja sanavaranto
- kielitietoisuus

Lasten kielellisiä taitoja ja kielellistä kehitystä tukee monipuolinen vuorovaikutus ja kieliympäristö, jossa lapsille annetaan kannustavaa palautetta heidän kielenkäyttö- ja vuorovaikutustaidoistaan. Siksi varhaiskasvatuksessa tulee vahvistaa lasten kielen käyttöä sekä uteliaisuutta, joka kannustaa vuorovaikutukseen aikuisten ja toisten lasten kanssa. Kielellisiä taitoja voi edistää lukemalla, sanoittamalla, kuvien käytöllä, tukiviittomilla, suujumpalla sekä laulu-, peli- ja leikkihetkissä. Jos kielellisissä taidoissa ilmenee viivästystä, on hyvä pohtia, kuinka kyseinen lapsi oppii parhaiten, mitkä ovat lapsen mielenkiinnon kohteet ja kuinka niitä voi hyödyntää kielen oppimisen kannalta

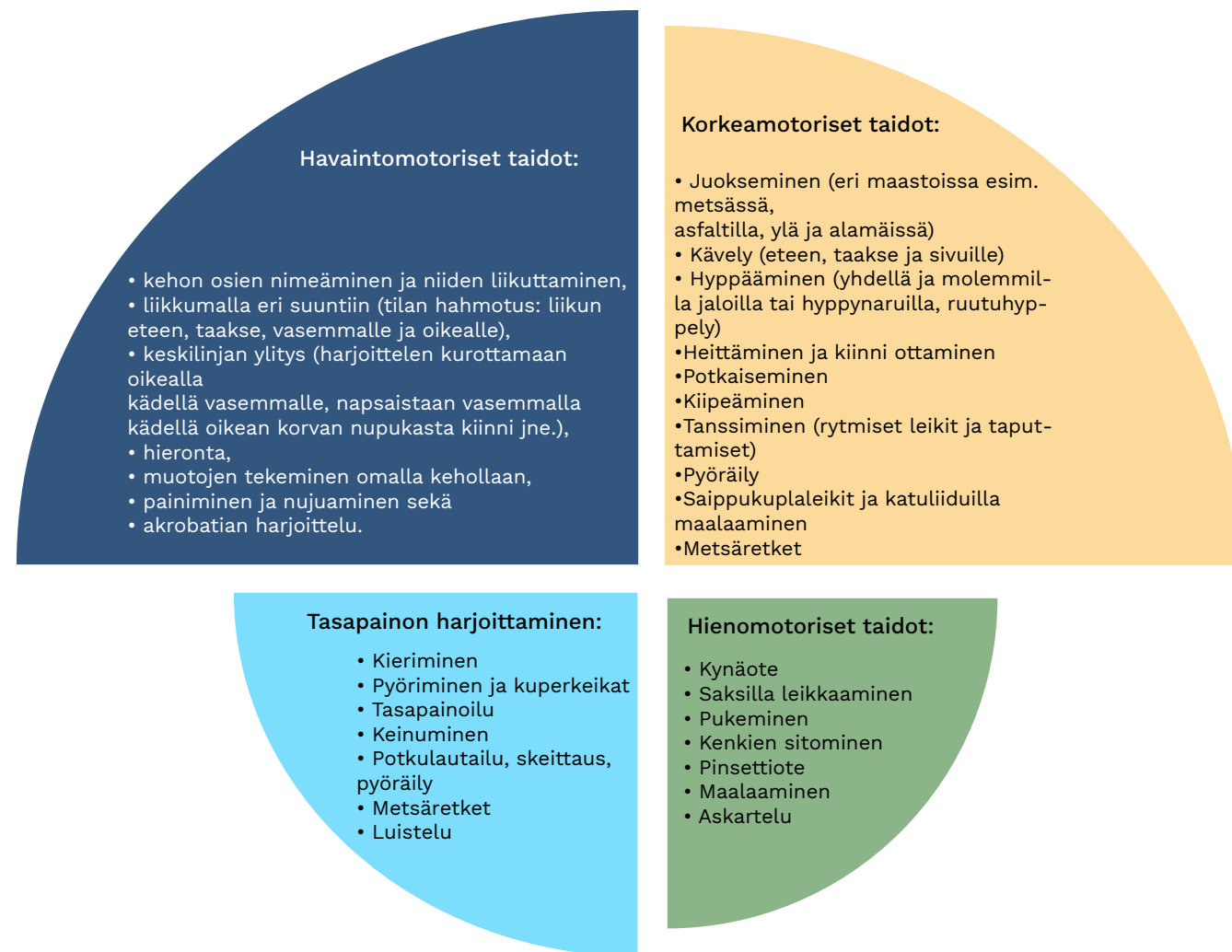
5.3. Itsesäätelytaitojen tukeminen

Itsesäätelytaidot ovat tärkeä osa lapsen sosiaalista kompetenssia, jonka on todettu olevan suojaava tekijä lapsen sisäisiä ja ulkoisia riskitekijöitä vastaan ja mahdollistavan hyvinvoinnin. Itsesäätelytaidoilla on yhteys lapsen koulusuoriutumiseen ja motivaation sekä vuorovaikutussuhteiden laatuun ja hyväksynnälle ryhmässä. Lapsen itsesäätelykykyyn vaikuttavat lapsen luontaisten ominaisuuksien lisäksi vanhempien ja opettajien vuorovaikutuksen laatu, jossa tuetaan lapsen säätelyprosessia kohti lapsen itsenäistä säätelytaitoa.

“Positiivinen, sensitiivinen, aktivoiva, pedagogista autonomiaa antava ja lapsen kehityksellisiä tarpeita tunnistava ja vahvuuksiin keskittyvä kasvattaja tukee parhaiten lapsen kehitystä, oppimista ja hyvinvointia” (Merja Hautakangas, 2018).

Itsesäätelytaitojen oppimiseen lapsi tarvitsee aikuisen tuen. Lasta motivoidaan kehuin ja annetaan tilaa harjoitella positiivisessa ilmapiirissä. Tärkeää on oppia sanoittamaan tunnetiloja sekä löytämään ne tavat, jolla lapsi rauhoittuu ja palautuu.

5.4. Motoristen taitojen tukeminen

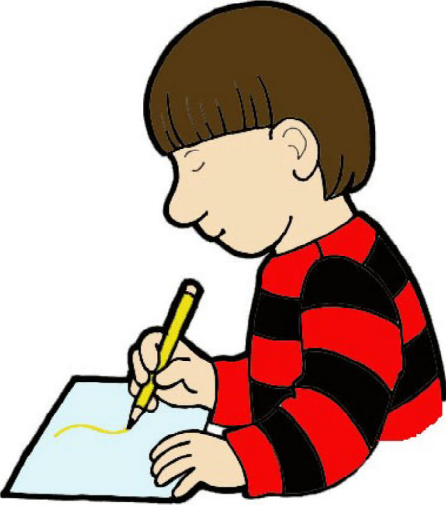
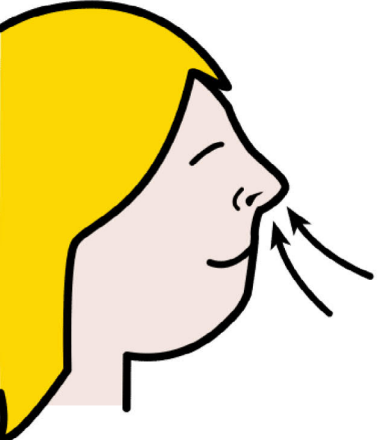

”Helpoin tapa antaa lapsen harjoittaa motorisia taitojaan on sallia hänen tehdä itse. Aikaa kuluu enemmän, mutta lapsi oppii erehdyksen ja onnistumisen kautta hahmotamaan kehoaan ja liikkeitään. Lapsen liikkuesssa lepo- ja aktiiviset vaiheet vaihtelevat usein, ja siksi lapsen leikkien liika ohjaileminen tai niiden jatkuva keskeyttäminen saattaa häiritä tätä luonnollista lepo- ja aktiivivaiheiden tasapainoa. Esimerkiksi itsenäinen pukeminen on lapselle tärkeä tapa hahmottaa keho ja keino oppia säätämään karkea- ja hienomotoriikkaa. Lisäksi vaatteiden päälle saaminen on selkeä, konkreetti tavoite. Siihen lapsi tarvitsee aikaa ja tilaisuuksia”.
(Meijän polku, n.d).

5.5. Rauhoittumisen taitojen tukeminen

Rauhoittumisen taitoja voi harjoitella ryhmässä sekä lapsikohtaisesti. Hengitysharjoituksiavoi ottaa aamupiirissä ja kuunnella rauhoittavaa musiikkia. Näin lapsi löytää mieleisen tavan rauhoittua. Kuvia kannattaa käyttää hyödyksi, jos lapsi tarvitsee apua itsesäätelyyn. Alla olevista kuvista lapsi voi valita mieleisensä tavan, jos ei sanallisesti halua ilmaista haluamaansa rauhoittumisen tapaansa.

rauhottua piirtämällä 	halata pehmolelua
rauhottua hyppimällä 	lyömällä tyynyä
rauhottua hengitysharjoituksen avulla 	haluan pyytää anteeksi

kuvatyokalu.papunet.net

5.6. Leikin tukeminen ja ohjaaminen

Leikkiympäristön muovaaminen lasten mielenkiinnon kohteiden mukaan on tärkeää ja lapset on otetaan mukaan oppimisympäristön suunnitteluun! Ympäristöstä tehdään leikkiin kutsuva ja tiloja hyödynnetään laajasti eri leikkeihin. Leikkiympäristö vaikuttaa siihen, kuinka helppo tai vaikea lapsen on keksiä leikkejä sekä sitoutua niihin. Leikki-taulun hyödyntäminen auttaa myös lasta sitoutumaan leikkiin ja sen avulla voi myös monipuolistaa leikkejä sekä mahdollistaa kaikkien lasten leikkiin osallistuminen ja ystävyyssuhteiden luominen.

Vapaalle leikille on tilaa lapsen jokaisena varhaiskasvatuspäivänä, sillä leikin kautta lapsi käsittelee maailmaansa. Osa lapsista tarvitsee enemmän tukea leikkiin liittymiseen, roolituksiin ja leikissä sitoutumiseen. Tähän tarvitaan kasvattajan sensitiivistä otetta. Varhaiskasvattajat voivat myös järjestää leikkikerhoja, joissa harjoitellaan leikin kautta tiettyjä taitoja (esimerkiksi tunnetaitoja, kieltä tai vuorovaikutustaitoja) aikuisen tuella. Lelujen saatavillaolo edistää lasten ryhtymistä leikkiin.

Kasvattajat tiedostavat sukupuolisensitiiviset käytänteet osaksi arkea, jolloin lapsia ei ohjata ”poikien ja tyttöjen” leikkeihin vaan toimitaan lapsen kiinnostuksen kohteista käsin. Lasten empatiakyvyn kehittymistä edistävät nukkeleikit.

5.7. Inklusiivinen leikkikulttuuri

Inklusiivinen leikkikulttuuri syntyy, kun kasvattajat arvostavat lasten leikkiä ja antavat sen myös näkyä sekä kuulua. Leikkirauhan merkitys on tärkeää. Eri huoneita ja ulkotiloja hyödyntämällä saadaan lisää rauhallista tilaa. Myös käytäviä ja eteisiä hyödynnetään leikkutilana. Osa lapsista tarvitsee aikuisen apua leikkiin liittymiseen ja kasvattaja voi avustaa leikkiä alkuun tai jopa aloittaa leikin helpottaakseen lasten osallistumista leikkiin.

Tiimeissä sovitaan aikuisten roolista leikeissä esim. kuka osallistuu leikkeihin tänään ja on mallintamassa sekä havainnoimassa lapsia. Lasten leikkiä voi myös rikastaa aikuisen toimesta erilaisin roolein tai leluin, jos leikki ei lähde omalla painollaan kehittymään. Kasvattaja voi sanoittaa leikkiä, käyttää kuvia sekä tukiviittomia sen tueksi. Leikin jatkuvuuden kannalta on tärkeää, että leikkiä voi jatkaa, jos leikki on ollut hyvin mieleinen. Tämä sitouttaa lasta leikkiin. Siivous mietitäänkin leikin ehdoilla.

6. Materiaalipankki

Lisää materiaalia löytyy TEAMS:istä *Varhaiskasvatuksen materiaalipankki*.

6.1. Tsekkauslista yleisestä tuesta

Toimintaympäristön muokkaaminen	Rastita, kun tehty
Lasta häiritsevien seikkojen poisto oppimisympäristöstä, jos pedagogisesti perusteltua	
Selkeiden ohjeiden antaminen lapselle (ohjeiden pilkkominen + kuvatuki, ensin ja jälkeen...)	
Pelkistetty työ/leikkipiste, jossa lapsi voi leikkiä/työskennellä	
Mahdollisuus pitää vireystilaa yllä liikehtimällä tekemisen aikana (sormeiluesineen käyttö)	
Hyvä valaistus	

Selkeät tavoitteet ja ennakoitavuus	Rastita, kun tehty
Konkreettisuus puheessa (esim. ”ole kiltisti” liian abstrakti – vaan tulisi kuvailla millaista käytöstä toivotaan)	
Ennakointi sanallisesti	
Ennakointi kuvilla	
Tiimalasin käyttö hahmottamaan aikaa	
Aamupiirissä/Päiväpiirissä kuvat hahmottamassa päivää ja sen tapahtumia	
Kuvien käyttö ryhmätilassa	

Asioiden jäsentäminen ja tekemisen osittaminen	Rastita, kun tehty
Jos lapsella aloittamisessa/toiminnan jatkamisessa/sen lopettamisessa haasteita, voi käyttää apuna tiimalasia/äänimerkkiä tukemaan lasta	
Sopivan vireystilan saamisessa auttaa fyysinen toiminta (käsien taputtelu tai pieni hyppelyhetki)	
Toiminnan pilkkominen (esim. ensin istu tuolille; sitten ota kynä; ja sen jälkeen kirjoita oma nimi)	

Ajan hallinta	Rastita, kun tehty
Ajankäyttö näkyväksi (päivärytmi näkyvissä)	
Tiimalasin/Time Timerin/Mouse Timerin käyttö	
Ennen ja jälkeen kuvien käyttäminen arjen hahmottamisessa	

Tarvittavien taitojen harjoittelu	Rastita, kun tehty
Uuden taidon harjoittelu vaatii aluksi harjoittelemista aikuisen kanssa	
Kun se alkaa sujumaan, voi harjoitella itsenäisemmin tarvittavaa taitoa	

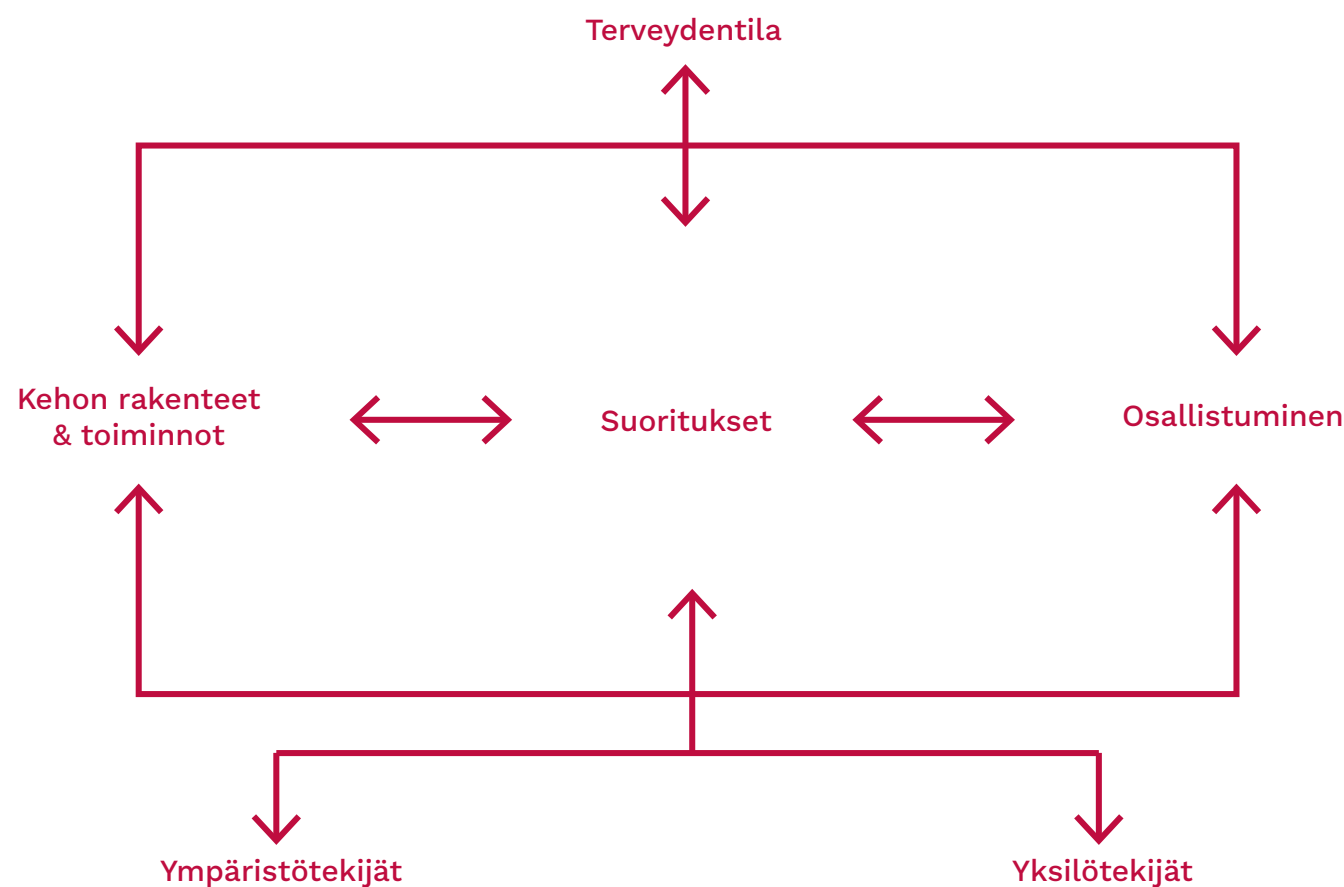
6.2. Kohtaamisen bingo

 AITO KOHTAAMINEN- BINGO 			
Katsoo silmiin.	Aloittaa ystävällisesti.	Puhuu suoraan ja arvostaen.	Kertoo, jos on epävarma jostain ja lupaa selvittää.
Keskustelee, ei kuulustele.	Kuuntele minua.	Kysyy, olenko tullut kuulluksi.	Kertoo jotain myös itsestään.
Tukee minua oman mielipiteen ilmaisussa.	Keskustelee kanssani eikä kerää vain tarvitsemiaan tietoja.	On aidosti kiinnostunut minusta ja kuulumisistani.	Ei painosta.
Varmistaa, että tiedän mitä tapahtuu seuraavaksi yhdessä.	Antaa välillä olla ihan hiljaakin ja miettiä.	Kummatkin ymmärtää ainakin jotain samalla tavalla.	Muistaa mistä on puhuttu viimeksi.
Pitää kiinni sovituista asioista.	Antaa aikaa osoittautua luottamuksen arvoiseksi.	Ei kiirehdi.	Jakaa valtaa ja vastuuta asioista myös minulle.

(THL, 2020)

6.3. ICF -lomake varhaiskasvatuksen henkilöstölle havainnoinnin tueksi

ICF-luokituksen osa-alueiden vuorovaikutussuhteet

ICF on yhteinen kansallisesti sekä kansainvälisesti, eri alojen asiantuntijoiden ja heidän asiakkaidensa kielenä toimiva toimintaedellytysten sekä toimintarajoitteiden selvittelyyn. ICF-menetelmä kuvaa tilanteita ihmisen toimintakyvyn ja sen rajoitteiden näkökulmasta. Se toimii viitekehyksenä, joka jäsentää tätä informaatiota mielekkäällä ja helppokäyttöisellä tavalla yhdistäen informaation eri osat toisiinsa (THL, 2004).

ICF-mallin mukainen havainnointilomake lapsen toimintakyvystä (2022)
Löytyy kokonaisuudessaan TEAMS:ista Varhaiskasvatuksen materiaalipankista.

YHTEENVETO LAPSEN TOIMINTAKYVYSTÄ

OSALLISTUMINEN	0	1	2	3	4				
Sosiaaliset taidot/ Henkilöiden välinen vuorovaikutus (d720)									
Leikki (d9200)									
Ohjattuun oppimiseen / esikoulutyöskentelyyn (d815)									
SUORITUKSET	0	1	2	3	4				
Oppiminen ja tiedon soveltaminen (PL1)									
Tarkkaavuuden kohdentaminen (d160)									
Yleisluonteiset tehtävät (PL2)									
Kommunikointi (PL3)									
Liikkuminen (PL4)									
Käden hienomotorinen käyttäminen (d440)									
Itsestä huolehtiminen (PL5)									
	0	1	2	3	4				
KEHONTOIMINNOT									
Näkötoiminnot(b210), kuulotoiminnot(b230)									
Havaintotoiminnot (b156)									
Aistitoiminnot (PL2)									
Tarkkaavuustoiminnot (b140)									
Tunteiden säätely (b1521)									
Tahdonalaisten liikkeiden hallinta (b760)/koordinaatio									
YMPÄRISTÖTEKIJÄT	Edistävät				Rajoittavat				
	+4	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3	-4
Tuotteet ja teknologia (PL1)									
elintarvikkeet (e1100)									
päivittäisen elämän apuvälineet (e115)									
liikkumisen apuvälineet (e1201)									

kommunikoinnin erityistuotteet (e1251)									
opetustuotteet (e130) esim. kuvastrukturi									
sisä- / ja ulkotilat, rakennussuunnittelu (e150)									
Tuki (PL3)	+4	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3	-4
lähiperhe (e310)									
ikätoverit/ kaverit / ryhmä (e325)									
varhaiskasvatuksen työntekijät (e360)									
henkilökohtainen avustaja (e340)									
terapeutit (e355)									
Asenteet (PL4)	+4	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3	-4
ikätovereiden asenteet (e425)									
henkilökunnan asenteet (e455)									
Selite:									

7. Lopuksi

Teimme Pienet tuetut askeleet Heinolassa -käsikirjan varhaiskasvatuksen henkilöstölle, jotta tukeen liittyvät asiat löytyisivät helposti samojen kansien sisältä. Toivottavasti tästä on apua, sillä pyrimme saamaan siitä kattavan sekä konkretisoivan aineiston. Lisää materiaalia löytyy TEAMS-ryhmästä nimeltä Varhaiskasvatuksen materiaalipankki, johon suosittelemme tutustumaan sekä myös jakamaan omia hyväksi todettuja materiaaleja toisten kasvattajien pedagogisen toiminnan tueksi.

Käsikirjan punaisena lankana toimii inklusiivinen varhaiskasvatus, jonka pohjana on myönteinen asenne sekä lämmin vuorovaikutus. Merkittävässä roolissa on näiden lisäksi kasvattajien suvaitsevaisuus, ammatilliset taidot sekä tiedot inklusion toteuttamiseen, annettavien resurssien puitteissa (Pihlaja, 2009).

Tulevaisuuden visiona meillä on jatkossakin mahdollistaa jokaiselle lapselle oikea-aikaisestikohdennettu tuki omassa ryhmässä. Tavoitteena on tarkastella ryhmärakenteita, toimintatapoja ja henkilöstöresurssien kohdentamista siten, että erityistä tukea tarvitseville lapsille mahdollistetaan oppimisympäristö, jokamahdollistaa pienemmässä ryhmässä toimimisen. Käsikirja on tehty Oppimis- ja ohjauskeskus Valterin opastuksessa, osana Jyväskylän yliopiston järjestämän Tukea tuen järjestäjille -koulutusta.

Lähteet

Adolfsson, M., Granlund, M., Björck-Åkesson, E., Ibragimova, N., & Pless, M. (2010). Exploring changes over time in habilitation professionals perceptions and applications of the International Classification of Functioning, Disability and Health, version for Children and Youth (ICF-CY). Journal of Rehabilitation Medicine, 42(7), 670-678. doi:10.2340/16501977-0586

Adolfsson, M., Malmqvist, J., Pless, M., & Granlund, M. (2011). Identifying child functioning from an ICF-CY perspective: Everyday life situations explored in measures of participation. Disability and Rehabilitation, 33(13-14), 1230-1244. doi:10.3109/09638288.2010.526163

Heinolan varhaiskasvatussuunnitelma. Heinolan kaupunki. 2022.

Kehityksen ja oppimisen tuki sekä inklusiivisuus varhaiskasvatuksessa. 2021. Selvitys nykytilasta kunnallisissa ja yksityisissä varhaiskasvatuspalveluissa sekä esitys kehityksen ja oppimisen tuen malliksi. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisu.

Kettumäki, Suvi (2018) Vieraskynässä Merja Hautakangas, Tutkittua varhaiskasvatusta. Saatavilla: <https://tutkittuavarhaiskasvatuksesta.com/2018/10/12/vieraskynassa-merja-hautakangas/>

Oikeus oppia, 2021. Opetus- ja kulttuuriministeriö.

Lapsen tuki varhaiskasvatuksessa, 2022. Opetus- ja kulttuuriministeriö.

Lasten Motoristen Taitojen Harjoittaminen (n.d) Meijän polku. Saatavilla: <https://www.meijanpolku.fi/lasten-motoristen-taitojen-harjoittaminen-tasapainotaidot/>

Lukkarinen, E. 2022. Koulutus: Varhaiskasvatuksen kolmiportainen tuki. Hallintoakatemia. 6.9.2022.

Opetushallitus: Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022.

Pihlaja, P. 2003. Varhais erityis kasvatusta suomalaisessa päivä hoidossa. Erityisen tuen tarpeet sosiaalis-emotionaalisen ja kielellisen kehityksen alueilla. Turun Yliopisto.

Pihlaja, P. 2009. Erityisen tuen käytännöt varhaiskasvatuksessa – näkökulmana inklusio. Kasvatus 49 (2), 146–157.

Pihlaja, P., 2021. Inklusio – mahdollisuuksien ajatuksia ja mahdollisuuksien tarkastelua. [online] Tutkittua varhaiskasvatuksesta. Saatavilla: <<https://tutkittuavarhaiskasvatuksesta.com/2021/11/05/inklusion-mahdollisuuksien-ajatuksia-ja-mahdollisuuksien-tarkastelua/>> [Haettu 13. syyskuuta 2022].

Pyhäjoki & et al. (2020) Luottamus Nuoreen Rakentuu hetkissä, THL. Saatavilla: <https://blogi.thl.fi/luottamus-nuoreen-rakentuu-hetkissa/> [Haettu 5. Kesäkuuta 2023]. Varhaiskasvatuslaki 540/2018.

World Health Organization. (2007). International Classification of Functioning, Disability and Health Children & Youth Version. World Health Organization.